

*Дика Н.М.,
доцент
кафедри методики викладання
мов та літератур
КМІУВ ім. Б. Грінченка*

Формування культури мовлення у процесі навчання учнів загальноосвітньої школі

(теоретичний і практичний аспекти)

Культура мовлення як складова загальної культури є одним із найважливіших показників цивілізованості суспільства. В добу оновлення усіх структур нашої держави, значних змін у системі освіти зростають вимоги до підвищення якості шкільного навчання.

У нових соціально-економічних умовах розбудови незалежної держави зростає значення проблеми формування соціально активної та духовно багатой особистості. Однією з основних умов цього процесу є набуття школярами умінь і навичок вільно володіти мовою. Не володіючи досконало мовленням, громадянин нової держави не буде спроможний виконувати покладені на нього суспільством різноманітні функції. Тому одним із найголовніших завдань школи в галузі мовної освіти є завдання навчити школярів змістовно, граматично правильно та стилістично вправно висловлювати свої думки.

Основне завдання шкільного курсу української мови полягає у формуванні культури мовлення учнів, тобто в забезпеченні вміння змістовно і грамотно (на всіх виучуваних рівнях — фонетичному, лексичному, словотворчому, граматичному, правописному та стилістичному) обмінюватися думками.

Державна національна програма «Освіта» одним із (пріоритетних напрямів перебудови школи вважає формування мовленнєвої культури в процесі оволодіння рідною (українською) мовою.

Обов'язок учителя-словесника — навчити дітей вільно володіти мовою, що функціонує у двох формах — усній і писемній. Підвищення рівня культури усного і писемного мовлення є однією з найактуальніших проблем, що постають перед школою.

Сучасна лінгводидактика чітко розрізняє поняття «культура мови» і «культура мовлення». Якщо йдеться про наукову дисципліну, завданням якої є вдосконалення літературної мови як засобу культури, про зіставлення різних жанрів і форм висловлювань, про мовне життя суспільства і тенденцій його розвитку, тобто про те, що у поширених дефініціях називають об'єктивно-історичним аспектом, — тоді є підстави вживати термін «культура мови».

Культура мови — показник її унормованості, що визначається загальноприйнятими нормами — орфоепічними, лексичними, словотворчими, граматичними, правописними та стилістичними.

Про культуру мовлення говорять, якщо нормативно-регулювальний аспект, пов'язаний зі встановленням правил користування мовними засобами, зорієнтований на носіїв мови, на суб'єктів об'єктивно існуючими нормами.

Культура мовлення, спираючись на здобутки мовної культури, включає в себе, по-перше, безумовне додержання (усно і на письмі) норм літературної мови, по-друге, мовленнєву майстерність того, хто говорить або пише.

Вивчення мовних засобів окремими людьми чи певними суспільними групами (з комунікативною метою), безсумнівно, стосується сфери мовлення. Такої думки дотримується О.М. Біляєв, вважаючи, що поняття «культура мови» і «культура мовлення» співвідносяться між собою так само, як мова і мовлення, тобто як загальне і конкретне.

Отже, поняття «культура мовлення» має теоретичний аспект (достатньо висвітлений у наукових працях) і практичний, який не може бути вичерпаний ніколи, бо виявляє себе щоразу для кожного мовця неповторно.

Практично ж культура мовлення близька до стилістики мовлення, яка вивчає своєрідність складу та функціонування окремих конкретних форм мовлення, практичної мовленнєвої діяльності. Культура мовлення оцінюється і з позиції функціонування стилю мовлення (його словника) синтаксичної організації, діапазону експресивності).

Стильовий дисонанс різко знижує рівень мовленнєвої культури, тому змішування стилів недопустиме»

Крім того, культура мовлення пов'язана і включає в себе елементи конкретної граматики, адже граматика, як відомо, вчить писати і говорити правильно, а стилістика (і культура мовлення) навчають писати і говорити добре, точно, доступно, доречно, переконливо для кожної конкретної ситуації спілкування. До того ж, про культуру мовлення можна говорити лише тоді, коли опануєш літературну мову. Проте, якщо у граматиці оперуємо двома поняттями — оцінками «правильно»/«неправильно», то в

культури мовлення — різноманітнішим арсеналом: «добре»/«недобре»; «точно»/«неточно»; «доречно»/«недоречно»; «виразно»/«невиразно» тощо.

Як і будь-яке комплексне поняття, культура мовлення має ряд складових елементів, які є одночасно можливістю і необхідністю.

До структурних одиниць культури мовлення належать такі: змістовність, правильність, комунікативна доречність, багатство (різноманітність), точність, виразність, стилістична вправність, логічність. Всі вони, пов'язуючись між собою, доповнюють одна одну.

Наші спостереження уроків української мови і літератури та зарубіжної літератури й інших занять, бесіди з учнями, аналіз робіт, поданих на учнівські олімпіади, контрольних та наукових робіт Малої академії, систематичне ознайомлення з якістю усного і писемного мовлення учнів, крім, звичайно, позитивних якостей, дають змогу визначити типові мовленнєві помилки, що порушують норми мовлення.

Основною вадою учнівського мовлення, зокрема ус-ного, є збіднений лексичний запас. В умовах подібності української та російської мов спостерігається засилля русизмів.

Звичайно, ні про яку культуру мовлення не можна говорити, коли учень чи вчитель промовляє «виліз з автобуса» (замість вийшов), «рахую» (замість вважаю), «відкрийте двері» (замість відчиніть), «бувший учень» (замість колишній), «на протязі року» (замість протягом року), «думки співпадають» (замість думки збігаються), «три поверха» (замість три поверхи), «півтора мільйони» (замість півтора мільйона).

Особливо різке слух неправильний наголос, тим паче в словах, безпосередньо пов'язаних з предметом навчання, та у формулюванні завдань, як-от: вимова, розкрийте дужки, виразне читання, довести, відповісти, запитання, завдання, заголовок (твору), заняття (гуртка), черговий, книжки, помилки, предмет, вимога, лапки, кілометр, сантиметр, новий, урочистий, український, простий, приятель, дочка та ін.

Щодо вживання літературного наголосу, то залежно від мовного матеріалу, що вивчається в тому чи іншому класі, пропонуються такі додаткові вправи, які містять слова, безпосередньо пов'язані з навчанням мови.

- *Поставити правильний наголос у поданих словах.*
 - ✓ Вимова, черговий, книжки, помилки, читання, дошка, запитання, завдання, загадка, вірші, новий, український, простий, ім'я, дочка, нести, несемо, пишу, везла, мести, замітка, заголовок, колонка, адреса, монолог, діалог, випадок, дзвінкий, м'який.

- ✓ Заняття (гуртка), предмет, вимога, довести, лапки, корисний, різновид, п'ятдесяти, шістдесяти, вісімдесятьма, одинадцять, сімдесяти, чотирнадцять, шістнадцять, ненавидіти, була, було, були, несла, несло, несли, вела, вело, вели, привезла, привезло, привезли, довести, донести, відповісти, принести.
- Виконаний, каталог, рукопис, живопис, феномен» ненависний, порядковий (номер), старанний, завбільшки, заочі, напровесні, наспіх, насухо, неабиякий, неабияк, добридень, подруга, приятелька, новий.

Серед лексичних помилок і недоліків найпоширеніші ті, що стосуються:

- 1) тавтології — невиправданого повторення тих самих або однокореневих слів, яке є виявом слабкої вимогливості до вибору слова, мовленнєвої неуважності: «зробити роботу», «потрібно краще працювати, щоб покращити наше життя» (зам. потрібно краще працювати, щоб поліпшити наше життя), «осінній день осені» (зам. осінній день), «святкове свято» (зам. свято);
- 2) багатослів'я, вживання зайвих слів (плеоназм): «кожна хвилина часу», «вперше знайомитися», «у лютому місяці», «вільна вакансія», «довга тривала подорож». Особливо «багатим» на зайві слова буває мовлення у повсякденному спілкуванні учнів: «Хто мені скаже?», «Які частини мови у нас є змінними?», «Про що це нам свідчить?». Безумовно, не слід часто вживати, притім без потреби, слова «ну», «значить», «також», «так сказати», «га», «ага», «як це», що не мають ніякого смислового навантаження;
- 3) вживання слів у невласливому для контексту значенні: «відбиття (зам. зображення) життя» (у творі), «відігравати значення» (зам. роль);
- 4) порушення лексичної сполучуваності слів: «день відчинених (зам. відкритих) дверей», «мова йдеться» (зам. мова йде або просто — йдеться);
- 5) вживання лексичних діалектизмів. їх — залежно від особливостей місцевої говірки — може бути більше або менше, і за своїм характером вони, звичайно, різні.

Діалектизми переважають насамперед у побутовій лексиці — назвах страв, одягу, взуття тощо. Наприклад: мешти (туфлі), гладуней (гличик), курман (шнурок нафта (гас).

Часом уживається російське слово в українському фонетичному озвученні «бувший» (замість колші ній), «міроприємство» (Замість захід), «слідуючий (замість наступний), «віднс шення» (замість ставлення, «думки співпадають» (за мість збігаються).

Ми наголошуємо учням що збагачує й увиразнює наше мовлення, робить його красивим, гнучким, експресивним уміле використання невичерпних мовних джерел — фразеологізмів, які живлять мовлення, наповнюють його глибинною свіжістю. Але прямий переклад, калькування російських фразеологізмів учнями спричиняється до грубих фразеологічних помилок, що знижують культуру мовлення.

Правильно

На похиле дерево і кози скачуть
Де багато господиень, там хата не метена
Де борошно, там і порошно
Шити, білити — завтра Великдень

Неправильно

На бідного Макара всі шишки летять
У сімох няньок дитина без догляду
Ліс рубають — тріски летять
На лови їхати — собак годувати

Учні «згущають фарби», де можна передавати куті меду; вони «справляються» зі своїми «проблемами», хоч могли дати їм раду.

Як показують спостереження, значна частина лексичних помилок учнів зумовлюється невиправданим повторенням тих самих або однокоренових слів (тавтологія), а також зайвих слів (плеоназм). У зв'язку з цим пропонуємо вправи на усунення тавтології і плеоназму.

- *Відредагувати речення, усунувши невиправдані повтори слів та вживання зайвих слів.*

Квіти вражали барвистістю веселкових барв. Я дружу і товаришую зі своїми друзями. У складі складного речення учні неправильно розставили розділові знаки. Нам усім потрібно краще працювати, щоб покращити наше життя. У читальному залі нашої бібліотеки читач завжди може прочитати цікавий матеріал.

Письменник відтворив у своїх творах творчий геній людини, красу рідного краю. У поемі «Гайдамаки» Т. Шевченко зобразив повстання під назвою Коліївщина, у якому прийняли участь найбідніші верстви сільської бідноти. Він дуже гарно намалював сатиричну карикатуру. У школі на посаду вчителя української мови та літератури була вільна вакансія. Промовець промовляв слова урочисто і зрозуміло.

- У своїй автобіографії Т.Г. Шевченко описує своє життя. На вулиці яскраво зазеленіла зелень. Герой твору є новим героєм в усій літературі. Аж тут прилетів до горобців чужий горобець — невідомий. Горобець був якийсь не схожий на інших горобців.

- Кожний літературний персонаж має свої індивідуальні риси. Ми пам'ятаємо і не забуваємо ваші поради. Картина увійшла до ста великих картин світу. Це місто є одним із найзеленіших міст світу. Письменник змалював у романі найбільш бідноту

Якщо в усному і писемному мовленні учнів спостерегаються порушення лексичної сполучуваності слів, то ефективними будуть вправи на відтворення правильної побудови речень.

- *Знайти й виправити у наведених реченнях порушення лексичної сполучуваності слів.*
- ✓ Сьогодні він повністю загубив силу. Сидячи в автобусі, в мене заболіла голова. У цьому творі автор висміює скупість, жадність до збагачення. Він був кріпацьким селянином.
- ✓ Удалині виднілося голубеньке озеро. Учень вірно відповів на запитання вчителя. Коли буде сильний морозець, калина буде солодкою. Сьогодні мова йдеться про відмінників нашого класу.

Потрібні вважаємо, вправи на запобігання й виправлення помилок, що стосуються вживання слів у невласливому для контексту значенні.

- На уроці працюють учні. Художник зображує рух двох коней, які біжать дорогою. Ця пора дуже мальовнича. І ти мрієш, що йдеш по небу, а навколо все біле.
- Восени оживають поля. Діти весь час бовваніли і весело сміялися. Музичність пісні лине по всіх усядах і зачаровує людей. Велике значення надавала вона великій кількості мужності і сили.

У зв'язку з інтерференцією російської мови є потреба у вправах (яких бракує в підручнику) на усунення лексичних русизмів, зокрема, на визначення правильності написання.

- *Установити, яка з двох форм є правильною.*
- ✓ Відношення до нього, ставлення до нього; цікавий захід, цікаве міроприємство; вільна вакансія, вакансія; повістка дня, порядок денний; відчуття обов'язку, почуття обов'язку (чуття); грудна дитина, немовля.
- ✓ Відміна закону, скасування закону; люба школа, будь-яка школа; бувший учень, колишній учень; відкрити очі, розплющити очі; перевернути сторінку, перегорнути сторінку; тратити час даремно, гаяти (гайнувати, марнувати) час.
- ✓ Відноситися до когось, ставитися до когось; заставляти вчитися, змушувати (примушувати) вчитися; втратити свідомість, знепритомніти; з цього витікає, з цього випливає; являється учнем, є учнем; мова йдеться, мова йде.

- ✓ Загубити силу, втратити силу (знесилитися); прийшло в голову, спало на думку; прийняти належні міри, вжити належних заходів; день відчинених дверей, день відкритих дверей; правильно відповідає учень, вірно відповідає учень; рахуйтеся з думкою людей, враховуйте думку людей (зважайте на думку людей).
- ✓ Запланувати провести слідує міроприємства, запланувати провести такі заходи; поступило в продаж, надійшло в продаж; підписка на газети, передплата на газети; співставити факти, зіставити факти; у заключення сказав, на закінчення (у підсумку, наприкінці) сказав; поговорити по душах, поговорити щиро (відверто).

Можемо навести слідує приклади, можемо навести такі приклади; думки співпадають, думки збігаються; сама найкраща дівчина, найкраща дівчина; посміхаюча жінка, жінка, яка посміхається; толковий учень, тямущий (розумний) учень; мені повезло, мені пощастило (поталанило).

Важливими в роботі над вживаних і діалектних слів, підвищенням культури учнівського мовлення є вправи на розрізнення загальноновживаних і діалектних слів.

У поданому уривку підкреслити парами загальноновживані і діалектні слова, дописати до них три-чотири пари подібних слів, що ви їх чуєте у вашому місті (селі).

Чудесні барви ...

А є ще риси мови, що звуться діалекти:
це говори місцеві на дещо інший лад.
На Київщині (в Літках) взуття зовуть обувка,
а огірок звичайний в Чернігові — гурок,
а кошик на Поліссі (в Іванкові) — конувка,
і назви, і вимова різняться, що не крок.
Раз якось на базарі професор із столиці
заговорив із дідом, що ягоди привіз:
— То, значить, на Поліссі вродили полуниці?
Я бачу, ви з-над Снові, із хутора Рогіз.
Дід витріщає очі — і як це може бути?
— То ви з Рогозу родом? Мо, інженер? Поет?
— Та ні, я просто знаю, як де говорять люди:
Прислухаюсь до мови — і в цьому весь секрет.

Д. Білоус

Як підсумкові, вправи на усунення лексичних помилок можуть бути такі:

- *Пояснити лексичне значення слів.*

а) досвідчений, освічений; б) людяний, людний; в) звичайний, звичний.

- Пояснити лексичне значення омонімів; з кожним із них скласти речення.

а) такт і такт; б) стан і стан; в) вид і вид.

- Дібрати синоніми до слів.

а) дужий; б) кремезний; в) чемний; г) гречний; д) цнотлива дівчина;
е) адекватний.

- Дібрати до поданих слів антоніми.

Майбутній, мовчазний, похмурий.

- У поданих реченнях знайти лексичні помилки й усунути їх.

На темній вулиці тьмяно блимали фонарі. Громадянське доручення потрібно виконати вчасно. Це мені потрібно як минулорічний сніг. На зборах директор об'явив подяку. По дорозі ми зустріли бувшого однокласника.

Щоб усунути такі і схожі помилки, зокрема під час вивчення зарубіжної літератури, вчителям доцільно було б, готуючись до навчального року, та й кожної нової теми, переглянути програму, матеріал підручника, художні тексти і виокремити слова і поняття, що потребують особливі уваги. Скажімо, для зосередження уваги учнів на правильному наголосі у словах, значенні слів, понять, правильному слововживанні доцільно запропонувати матеріал, який можна використати протягом року на уроках української мови і зарубіжної літератури.